

ՍԱՍՈՒՆ ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ

ԿՅԱՆՔԻ ՈՐԱԿԻ ԲԱՂԱԴՐՈՒՅՆԵՐԸ

Գիտական գրականության մեջ առկա են «Կյանքի որակ» հասկացության բազմատարբերակային բնորոշումներ: Սակայն կարծես բոլորի կողմից ընդունվում է այն, որ կյանքի որակն արտահայտում է մարդկանց պահանջմունքների բավարարման որակը: Սա կյանքի որակի գլխավոր տարբերիչ հատկանիշն է մարդկային գործունեության տարբեր կողմերն արտահայտող «կյանքի մակարդակ», «կենսաձև», «կյանքի ոճ», «ապրելակերպ» հասկացություններից:

Կյանքի որակի բազմագործառնական օգտագործման գլխավոր պատճառներից մեկը վերլուծվող բաղադրիչներն են, դրանց թիվը և բաղադրման (մանրամասնման) աստիճանը: Հետաքար, կյանքի որակի ճիշտ գնահատման համար կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում վերլուծվող բաղադրիչները և դրանց մանրամասնման աստիճանը [1]:

Վերջինս կախված է այն հանգամանքից, թե հեղինակները ընդհանրապես ինչպիսի՞ պատկերացումներ ունեն մարդու և հասարակության՝ որպես մեկ ամբողջական համակարգի, նրանց պահանջմունքների մասին, և ինչպիսի՞ նշանակություն են տալիս վերջիններիս՝ կյանքի որակի ինդիկատորների մշակման ժամանակ, չէ՞ որ կյանքի որակը արտահայտում է մարդկանց հասարակության պահանջմունքների բավարարման որակական մակարդակը: Կյանքի որակի վերլուծվող բաղադրիչները և նրանց մանրամասնման աստիճանը կախված են նաև այն հանգամանքից, թե ինչպիսի՞ տարաբնակեցման համակարգում է վերլուծվում այն. տարբեր տիպի տարաբնակեցման համակարգերում տարբեր են կյանքի որակը պայմանավորող գործոնները: Աշխատությունների մի մասում (օրինակ Ռ.Պիրսի, Ռ.Բոյերի և Դ.Սավաժոյի, Բեն-Չեն Լյուի [15, 10, 13] և ուրիշների մոտ)

կյանքի որակը վերլուծվում է քաղաքային ազլոմերացիաներում, մի մասում (օրինակ Դ.Ժ.Թոմասի [16] և ուրիշների մոտ) միկրոպոլիտենային արեալներում կամ ազլոմերացիայի տարբեր մասերում: Կան համակարգեր, որոնց մոնոցոլ կյանքի որակը գնահատվում է ամբողջ երկրի համար: Օրինակ, այդպիսի համակարգ է 1963թ.-ին ՄԱԿ-ի փորձագետների կողմից մշակված դասակարգումը, որը օգտագործվում է ոչ միայն զարգացած, այլ նաև զարգացող երկրների համար [7, էջ 177]: Կամ այդպիսի մոտեցման մեկ այլ օրինակ է համաշխարհային բանկի կողմից կիրառվող համակարգը [4, էջ 216-217] և այլն:

Կյանքի որակի բաղադրիչների մասին պատկերացումները ինչպե՞ս են արտահայտված «կյանքի որակի» բնորոշումներում:

«Կյանքի որակ» հասկացության բնորոշումներում միշտ չէ, որ ընդգծվում է կյանքի որակի վրա ազդող գործոնների դերը, շատ դեպքերում կյանքի որակի բաղադրիչները իրենց արտացոլումը չեն գտնում հասկացության բնորոշումներում: Օրինակ, կյանքի որակի էության մասին այդպիսի մոտեցում ունեն Զ.Գալբրայթը, Ն.Դալկին և Դ.Ռուրկը, Ֆ.Յոնսոնը [5, 11, 17] և ուրիշները: Սակայն կան հեղինակներ, որոնց բնորոշումներում շեշտադրվում են կյանքի որակի վրա ազդող գործոնների, կյանքի որակի բաղադրիչների դերը: Օրինակ այդպիսի բնորոշումներ են տվել Ժ.Գարդենը, Լ.Լևին և Լ.Անդերսենը [18, 6] և ուրիշները: Սակայն, տարբեր է այդ բնորոշումներում այս կամ այն բաղադրիչին տրվող նշանակությունը: Ժ. Գարդենի մոտ ընդգծվում է նյութական ռեսուրսների, զբաղվածության, բնակարանային պայմանների, աշխատանքային պայմանների, տրանսպորտային մատչելի միջոցների, շրջակա միջավայրի, գիտելիքների, ֆիզիկական և հոգևոր առողջության նշանակությունը [18, էջ 126]: Լ.Լևին և Լ.Անդերսենը կյանքի որակը ձևավորող գլխավոր գործոններ են համարում առողջական վիճակը, ամուսնությունը, ընտանեկան հարաբերությունները, աշխատանքը, բնակարանային պայմանները, ֆինանսական պայմանները, կրթությունը և այլն [6, էջ 20]:

Սա նշանակում է, որ հեղինակների մոտ միանշանակ մոտեցում չկա կյանքի որակը ձևավորող գործոնների մասին:

Նմանատիպ մոտեցում է հեղինակների մոտ նաև կյանքի որակի ցուցանիշների համակարգերի մշակման ժամանակ:

Կան հեղինակներ, որոնք կյանքի որակն արտահայտում են մի քանի ինտեգրալ ցուցանիշների միջոցով: Օրինակ, ըստ Ջ.Ֆորեստերի համակարգի, կյանքի որակը կարելի է որոշել 4 ինտեգրալ ցուցանիշների միջոցով՝ ստրեսային իրադրությունների և ընդհանրապես կյանքի դժվարությունների մակարդակի, շրջակա միջավայրի աղտոտվածության աստիճանի, բնակչության կուտակման աստիճանի և սննդի ու առողջության որակի [2, էջ 45]:

Ընդհանրապես, մի քանի ինտեգրալ ցուցանիշներով կյանքի որակի գնահատումը մեր կարծիքով, ընդունելի չէ, որովհետև այստեղ անտեսվում են մարդկանց կյանքի բոլոր կողմերը, նպատակ չկա մարդու պահանջմունքների համակարգը հնարավորինս մանրամասն արտահայտելու: Սակայն, կան համակարգեր, որոնք կյանքի որակը արտահայտում են ոչ միայն սակավաթիվ ցուցանիշներով, այլ նրանք չունեն ինտեգրալ բնույթ ունեցող ցուցանիշներ: Այդպիսին է, օրինակ՝ համաշխարհային բանկի կողմից կիրառվող համակարգը [4, էջ 216-217]: Սա կյանքի որակի բաղադրիչների համակարգերից ամենաշիջողվածներից է:

Սակայն, գերակշռող տենդենց այնուամենայնիվ համարվում է կյանքի որակի որոշման ժամանակ բավականին մեծ թվով ինդիկատորների ներգրավումը, որն ավելի խորությամբ է արտահայտում՝ կյանքի որակի էությունը, նրա տարբեր կողմերը, պահանջմունքները, որի բավարարման է ուղղված գնահատման նպատակը: Օրինակ, այդպիսի հաջողված մոտեցում կարելի է համարել Բեն-Չեն Լյուի, Ջ.Ս.Պապագեորգիուի, Ռ.Բոյերի և Դ.Սավաժոյի, Ջ.Ս.Թոմասի, ՄԱԿ-ի փորձագետների կողմից մշակված կյանքի որակի և կյանքի մակարդակի ցուցանիշների համակարգերը [13, 14, 10, 16, 7] և այլն: Բեն-Չեն Լյուի կողմից մշակված համակարգում միայն կյանքի որակի ֆիզիկական գործոնների բնութագրման համար օգտագործվում են 125 ինդիկատորներ [13, էջ 52-79]: Այդ համակարգը՝ բացի ֆիզիկական գործոններից, որոնք ընդգրկում են տնտեսական, քաղաքական, էկոլոգիական, առողջապահական ու կրթական և սոցիալական պայմանները, ընդգրկում է նաև հոգեբանական պայմանները, որոնք չեն տրվում որակական ու քանակական չափման: Չնայած այն հանգամանքին, որ Բ.Չ.Լյուի «Quality of life indicators in US metropolitan areas» (New-York, 1976) աշխատությունը բավականին հին է,

մինչ օրս համարվում է դասական, և այստեղ առկա կյանքի որակի ցուցանիշների համակարգը կիրառվում է տարբեր երկրներում քաղաքային բնակավայրերի բնակչության կյանքի որակի գնահատման ժամանակ:

Ռ.Բոյերի և Դ.Սավաժոյի կողմից մշակված համակարգը իր մեջ ներառում է ցուցանիշների հետևյալ խմբերը. կյանքի որակի հետևյալ բաղադրիչները՝ կյանքի արժեքը, աշխատանքը, հանցագործությունները, առողջապահությունը, տրանսպորտը, կրթությունը, մշակույթը, հանգստի և զվարճացման ոլորտը և եղանակային-կլիմայական պայմանները [10]: Այս համակարգը հետաքրքիր է նրանով, որ ցուցանիշների մի մասը ունի ինտեգրալ բնույթ. կյանքի արժեքը ներկայացվում է բնակարանի արժեքի համաթվով, սննդամթերքների արժեքի համաթվով, տրանսպորտային ծախսերի համաթվով, բժշկական սպասարկման համաթվով: Իսկ ընդհանրապես, Ռ.Բոյերի և Դ.Սավաժոյի ներկայացրած համակարգը գործոնների 9 խմբերով և 49 ցուցանիշների միջոցով ներկայացնում է կյանքի որակի տարբեր կողմերը և մարդու (հասարակության) պահանջմունքների բավարարման որակը: Իսկ օրինակ, Ջ.Ա.Թոմասի կողմից ներկայացված համակարգը ներառում է գործոնների 10 խումբ՝ եղանակային-կլիմայական պայմանները և բնական միջավայրը, ռեկրեացիոն ոլորտը, տնտեսությունը, կրթությունը, բնակչության «իմաստնացածությունը» (Sophistication), առողջապահությունը, բնակարանային պայմանները, հասարակության մեջ կյանքի անվտանգությունը, տրանսպորտը, քաղաքային կյանքի խոշոր միջուկների նկատմամբ տեղադիրքը [16]: Ընդհանուր առմամբ այս համակարգը ներառում է 50 ցուցանիշներ:

Անհրաժեշտ է նշել նաև Ջ.Ա.Պապագեորգիուի կյանքի որակի համակարգի մասին [14]: Այստեղ կյանքի որակը ներկայացվում է 14 խումբ գործոնների միջոցով: Դրանք են՝ օդի որակը, ջրի որակը, հողերի որակը, բնական պայմանները և տարրերային աղետները, բնակարանային պայմանները, ուրբանիզացիան, կոմունիկացիաները, սնունդը, առողջապահությունը, կրթությունը, տնտեսական պայմանները, անվտանգությունը և սոցիալական ապահովվածությունը, սոցիալական բնութագիրները և ազատ ժամանակը, ռեկրեացիան: Համակարգը

ներկայացնող գործոնների որոշ խմբեր ներկայացված են ենթախմբերով: Բավականին մանրամասն են ներկայացված շրջակա միջավայրի գործոնները: Այս համակարգը հետաքրքիր է նրանով, որ հեղինակը առաջարկում է ոչ այնքան լրացնել ցուցանիշների համակարգը, որքան կրճատել՝ գտնելով, որ իր համակարգը չափից ավելի է բաղադրում մարդու կյանքի որակի վրա ազդող գործոնները: Սակայն, այս համակարգը, ունի ակնհայտ թերություններ՝ այն ընդհանրապես հաշվի չի առնում կյանքի որակի վրա, քաղաքական և մշակութային գործոնների ազդեցությունը, իսկ դրա կողքին մանրակրկիտ ցույց տալով շրջակա բնական միջավայրի ազդեցությունը: Կյանքի որակը պայմանավորող գործոնները հնարավորին մանրամասն ցույց տալու սկզբունքը կարծես չի վերաբերում գործոնների բոլոր խմբերին:

Ընդհանրապես կյանքի որակի ցուցանիշների համակարգերում տարբեր է գործոնների ոչ միայն բաղադրման աստիճանը, այլ նաև՝ տարբեր է հեղինակների կողմից գործոններին վերագրված նշանակությունը, դերը: Օրինակ, ՄԱԿ-ի եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի փորձագետների կողմից մշակված համակարգում առաջին տեղում են սննդամթերքների օգտագործումը, բնակչության առողջական վիճակը և կրթական մակարդակը [7, էջ 177], 60-ական թթ-ի վերջում և 70-ականների սկզբին մշակված կյանքի որակի շվեդական մոդելում առաջին տեղում էր աշխատանքը, նրա պայմանները, մարդու տնտեսական և քաղաքական հնարավորությունները և այլն [12]: Սակայն, սրա հետ մեկտեղ, բոլոր համակարգերի համար ընդհանուր կարելի է համարել սոցիալական գործոններին տրվող մեծ դերը, նշանակությունը:

Գնահատելով տարբեր հեղինակների կողմից առաջարկված կյանքի որակի ցուցանիշների համակարգերը, պետք է բարձր գնահատել կյանքի որակի ուսումնասիրության ժամանակ կիրառվող մոտեցումների լայնույթը, նրանց ուսումնասիրությունների որոշակի հումանիստական ոգին, նրանց նպատակասլացությունը՝ հաշվի առնելու տարաբնակեցման համակարգերում սոցիալ-տնտեսական տարբերությունները և այլն: Սակայն, սրանց հետ մեկտեղ ցուցանիշների համակարգեր են ներգրավվում այնպիսիները, որոնք թվում են երկրորդական, իսկ որոշ դեպքերում՝ ոչ հանդիշ: Եվ ընդհանրապես, նկատելի

է ցուցանիչների մշակման հատուկ մեխանիզմի բացակայությունը:

Կյանքի որակի բաղադրիչների հետ կապված առկա է մեկ կարևոր թերություն ևս. ցուցանիչների ընտրությունը չի զուգակցվում սահմանադրության մեջ ամրագրված մարդու իրավունքների և ազատությունների հետ կապի շեշտադրմամբ: Վերջիններս ցույց են տալիս, թե տվյալ երկրում մարդու պահանջմունքների բավարարման ինչպիսի՞ իրավունքներ, պետական երաշխիքներ կան: Պատահական չէ, որ մարդու պահանջմունքների շատ համակարգերում առկա են այս կամ այն պահանջմունքի բավարարման իրավունքի սահմանադրական երաշխիքները:

Սակայն, մեր կարծիքով կյանքի որակի ինդիկատորների մշակման ժամանակ ամենագլխավորը՝ մարդու (հասարակության) պահանջմունքները առավելագույնս ամբողջական և մանրամասն արտահայտող համակարգի մշակման և կիրառման խնդիրն է: Այդ պատճառով առանձին քննարկման է արժանի պահանջմունքների համակարգի ընդունման հարցը:

Суть Философский энциклопедический словарь. (М., 1989) գրքի, պահանջմունքները՝ դա օրգանիզմի, մարդկային անձնավորության սոցիալական խմբերի, ընդհանրապես հասարակության զարգացման և կենսագործունեության պահպանման համար անհրաժեշտ ինչ-որ բանի պահանջը (պահանջարկը) կամ անբավարարվածությունն է, ակտիվության ներքին խթանը [9, էջ 499]:

Ինչքանո՞վ են կիրառելի մարդու պահանջմունքների համակարգերը հասարակության կյանքի որակի գնահատման ժամանակ:

Բուն «պահանջմունք» գաղափարն ունի երկու մակարդակ, կամ կտրվածք: Անհատի շրջանակներում դա ցեղի շարունակման և կյանքի որոշ անհրաժեշտ պայմաններն են՝ որոշակի որակական մակարդակի նկատառումներով, որը թելադրվում է ոչ միայն ֆիզիոլոգիական կարիքներով, այլև կյանքի որակի մասին պատկերացումներով: Հասարակության տեսանկյունից և նրա շրջանակներում, դա նյութական և հոգևոր բարիքների և ծառայությունների սպառման հնարավորությունների հետ կապված հասարակական հարաբերություններն են [3, էջ 6-7]: Այդ հարաբերությունները ընդլայնում կամ նվազեցնում են, ինչպես նաև վերափոխում անձի

հնարավորությունները՝ բավարարելու սեփական պահանջները, սակայն չեն փոխում պահանջմունքների ընկալման առաջին կտրվածքի՝ այսինքն, որպես մարդկանց կյանքի և նրա շարունակման պայմանների էությունը [8, էջ 298]:

Հասարակական պահանջմունքները համակարգայնորեն յուրաքանչյուր անձի անձնական պահանջմունքների քանակական գումարը չեն, բայց որակապես դրանք նույն պահանջմունքներն են և նրանց միմյանցից անջատելը նպատակահարմար չէ և մեթոդաբանորեն չարդարացված: Ռեստի, կարելի է հենվել մարդկանց պահանջմունքների համակարգերի բազմատարբերակային ցանցի մեջ առավել ինտեգրացիոն բնույթ ունեցող համակարգի վրա՝ հասարակության պահանջմունքների մասին պատկերացում կազմելու, հետևապես՝ կյանքի որակի ցուցանիշների ընտրություն կատարելու համար:

Մարդու նկատմամբ ամբողջական մոտեցման փորձերից մեկը և առավել հաջողվածներից կարելի է համարել Ն.Ֆ.Ռեյմերսի կողմից ներկայացված մարդու պահանջմունքների տիպաբանությունը [8, էջ 297-316], որտեղ հիմք են ընդունվել Լ. Յա. Բարանովայի կողմից առանձնացված մարդու պահանջմունքների դասակարգման սկզբունքները (ինտեգրացված ծևով) [3, էջ 50], ինչպես նաև մարդու և մարդկության որպես համակարգային գոյացության մասին պատկերացումները [8, էջ 292-297]: Արդյունքում ստացվել է մարդու գրաֆիկական մի մոդել՝ կազմված փոխադարձ սերտ կապված 6 ենթահամակարգերից [8, էջ 304-316].

1. «Կենսաբանական» մարդ

ա) Կենսաբանական (անատոմո-ֆիզիոլոգիական) պահանջմունքներ
բ) էթոլոգո-վարքագծային (հոգեբանական) պահանջմունքներ

2. «Բնաաշխատանքային» մարդ

գ) Աշխատանքային պահանջմունքներ
դ) էթնիկական պահանջմունքներ

3. Սոցիալական մարդ

ե) Տնտեսական պահանջմունքներ
զ) Սոցիալական պահանջմունքներ

Բոլոր 6 խմբերի ընդհանուր ցուցակը ներառում է 56 որակական ենթախումբ [8, էջ 297-316]:

Մարդկային կարիքների բազմազանությունը գործնականում անսահման է: Չկա «ստանդարտ մարդ», չկա «ստանդարտ խումբ». չկան նաև ստանդարտացված պահանջմունքներ [8, էջ 315-316]: Ուստի, այս տիպաբանությունը նույնպես բոլորի համար օրինակելի համարել չի կարելի: Սակայն, գնահատելով այս համակարգի առավելություններն ու թերությունները, այն իմ կողմից հիմք է ընդունվել՝ «ՀՀ քաղաքների բնակչության կյանքի որակի աշխարհագրական վերլուծությունը» թեմայով դիսերտացիոն աշխատանքը կատարելիս: Այստեղ (հիարկե հաշվի առնելով ՀՀ-ում վիճակագրական տվյալների ապահովման խնդիրը), կյանքի որակի ինդիկատորների ընտրություն ժամանակ շեշտադրվում է, թե ո՞ր ինդիկատորը ո՞ր պահանջմունքի բավարարումն է արտահայտում:

Ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը՝ պետք է նշել, որ հեղինակների մոտ միանշանակ մոտեցում չկա «կյանքի որակի», նրա բաղադրիչների, մարդու (հասարակության) տարբեր պահանջմունքների որակակն մակարդակն արտահայտող ինդիկատորների առավել ամբողջական համակարգի մշակման մեխանիզմների մասին: Ինդիկատորների մշակման ժամանակ բացակայում է պահանջմունքներին համապատասխան ինդիկատորների ընտրության շեշտադրման անհրաժեշտության գիտակցումը: Ուստի արդիակն է թե կյանքի որակի ինդիկատորների մշակման համար մարդու (հասարակության) պահանջմունքները առավելագույնս ամբողջական և մանրամասն արտահայտող համակարգի մշակման և կիրառման, թե այդ համակարգի հիմքի վրա ինդիկատորների մշակման համար անհրաժեշտ մեխանիզմների մշակման խնդիրը:

Օգտագործված գրականություն

1. Սարիբեկյան Ս. Լ., Կյանքի որակը՝ որպես աշխարհագրական հետազոտության առարկա, «Աշխարհագրություն 99», Եր. 1999
2. Арутюнян Л. А., Социалистический образ жизни: методологические проблемы социологического изучения. Ер., 1985
3. Баранова Л. Я., Личные потребности. М., 1984
4. Всемирный банк. На пороге 21 века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 М., 2000

5. Гелбрайт Дж., Общество изобилия. М., 1968
6. Леви Л., Андерсен Л. Народонаселение, окружающая среда и качество жизни. М., 1979
7. Народонаселение: энциклопедический словарь. Ред. колл. А. Я. Кваша, Г. Г. Меликян (гл. ред.) и др. М., 1994
8. Реймерс Н. Ф. Надежды на выживание человечества: концептуальная экология. М., 1992
9. Философский энциклопедический словарь. М., 1989
10. Boyer R., Savageau D. Places rated almanac. Your guide to finding best places to live in America. N.Y., 1989
11. Dalkey N., Rourke D., «The Delphi Procedure and Rating Quality of Life Factors», in Experimental Assessments of Delphi Procedures with Group Value Ingments. Californias Rand Corporation, 1971
12. Erikson R., «Descriptions of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research» in The Quality of Life. Clarendon Press. Oxford, 1993
13. Liu Ben-Chieh., Quality of life indicators in US metropolitan areas. N.Y., 1976
14. Papageorgiou J., Quality of life indicators. «Intern. J. of Environment Studies», 1976, v. 9, N 3
15. Pirse, R. M., «Rating Americas Metropolitan Areas», in American Demographics 7 (7) : 20-25, 1985
16. Thomas G.S., The rating guide to life in Americas small cities. Buffalo, 1990
17. Hofman F., Um die kommunalpolitik von morgen - §Die Zukunff!, März 1973
18. Garden J. La qualité de la vie.- "Nef.", P. 1975, à 32 N56